

Տ. ԱՐԱՐԱՏ ՔՀՆ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Ս. էջմիածնի մատենադարանի եւ հրատարակչության տնօրեն

ԺԶ.–ԺԷ. ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻՆ ՆՊԱՍՏՈՂ ՀԱՆԳԱՍԱՆՔՆԵՐԸ¹

Հայ ժողովուրդը պատմության ընթացքում հաճախ է ստիպված եղել պայքարել իր ազատագրության եւ անկախության համար: Տարբեր ժամանակներում այդ պայքարն ունեցել է յուրօրինակ դրսևորումներ՝ բնորոշ տվյալ դարաշրջանին: Ազգային-ազատագրական պայքարում իր վճռորոշ դերակատարումն է ունեցել Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին, որը մշտապես եղել է Հայոց անկախ պետականության կերտման ու պահպանման ակունքում:

Հայ Եկեղեցու դերը մեծապես կարևորվել է այն ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը զրկված է եղել պետականությունից: Հայոց Եկեղեցին փորձել է լրացնել բացը պետականությանը բնորոշ այն գործառույթների, որոնք հնարավոր է եղել զուգահեռել իր ամենօրյա առաքելության հետ:

Այս առումով կարևոր է ԺԶ.–ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքարի ուսումնասիրումը: Դարաշրջան, երբ Հայ Եկեղեցին նախաձեռնել ու ղեկավարել է հայ ազատագրական պայքարը տեսական եւ գործնական հարթություններում:

Մեր նպատակն է այս ուսումնասիրությամբ անդրադառնալ մի շարք կարևոր հանգամանքների, որոնք, ըստ էության, իրենց նպաստն են բերել նշյալ դարաշրջանում հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպմանն ու խթանմանը: Թեեւ այդ հանգամանքները կարող են լինել ավելի շատ, սակայն այստեղ քննության կառնենք դրանցից առավել նշանակալիները:

¹* Ստացվել է 26.10.2022, գրախոսվել է 6.11.2022: Էլ. փոստ՝ teraratqahana@gmail.com:

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԵՒ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

Հայ գաղթավայրերի՝ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարում խաղացած դերի մասին Վ. Բարխուդարյանը գրում է. «Բնականաբար, ազատագրական գաղափարախօսությունը համակել է նաեւ հայրենիքի ճակատագրով ապրող գաղութահայությունը: Պատմական տարբեր փուլերում տարբեր ուժգնություններ է արտայայտուել ազատագրական շարժումներին գաղութահայություն մասնակցությունը: Դա կախուած է եղել հայրենի երկրի քաղաքական իրավիճակից, հայ զանգուածներին պատսպարած երկրի ռազմաքաղաքական դիրքորոշումից, հայ համայնքների կամ նրանց գործիչների հասարակական դերից եւ այլ հանգամանքներից»²:

Գաղթաշխարհի³ հայության մասնակցությունն ազատագրական պայքարին դրսևորվել է երեք եղանակով.

Առաջին՝ խանդավառված հայրենիքի ազատագրության գաղափարով՝ Հայաստան գալ եւ անմիջական մասնակցություն ունենալ մղվող պայքարին, որն առավել բնորոշ է ԺԸ. դարին: ԺԷ. դարի կեսերից սկսում են Հայաստան գալ եւ Ս. էջմիածնի, Գանձասարի եւ հայոց եկեղեցական տարբեր կենտրոնների՝ հատկապես Մշո Ս. Կարապետ վանքի, առաջնորդների հետ հանդիպումներ ունենալ հայ ազատագրական պայքարի տարաբնույթ ծրագրեր նախաձեռնողները: Նրանցից գրեթե բոլորն էլ եղել են Ս. էջմիածնում՝ քաջ գիտակցելով, որ կազմակերպչական ուժով եւ համազգային հեղինակություններ նվիրապետական որեւէ այլ աթոռ ի գործ չէ առավել գործուն մասնակցություն ցուցաբերելու համահայկական ընդգրկում ունեցող հարցերին: Ինչպես «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական բազմահատորյակում է ասվում. «Համազգային միակ կազմակերպությունը, որ քիչ թե շատ կարող էր ազգային հավա-

² Վ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ, Հայկական գաղթավայրերը (առաջացումը, նշանակությունը). տե՛ս «էջեր հայ գաղթավայրերի պատմության», Երեւան, 1996, էջ 15:

³ Ըստ Մ. Զուլպյանի՝ հայրենի եզերքները լքելը եւ օտար երկրներում հաստատվելը պատճառ էին ոչ միայն Հայաստանում տիրող ընկերային-տնտեսական ծանր պայմանների, այլեւ՝ օտարի լուծը թոթափելուն ուղղված պասիվ պայքարի, որի միջոցով ստվարանում էին հայկական գաղթավայրերի բնակչությունը: Այդ երեւույթը մասնավորապես լավագույնս արտահայտվել է պանդխտության շուրջ ստեղծված միջնադարյան հայ գրականության մեջ. տե՛ս МАНВЕЛ КАЗАРЯН, Армения в первой половине XVI в, Москва, 1971, էջ 83: Իսկ Հայաստանից արտագաղթ տեղի էր ունենում հիմնականում դեպի Փոքր Ասիա, Վրաստան, Սեւ ծովի ափեր ու Հյուսիսային Կովկաս, Կասպից ծովի հյուսիսարեւմտյան շրջաններ. ԹԱԹԻԿ ՀԱԿՈՔԱՆ, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուրվագծեր), Երեւան, 1984, էջ 350:

քականության անունից հակադրվել իշխողների համահարթող ու համաձուլող քաղաքականությանը, հայ ազգային եկեղեցին էր»⁴:

Այստեղ, սակայն, առկա էր մի էական հանգամանք, որը կաշկանդում էր Ս. Էջմիածնի գահակալներին: Հայոց եկեղեցին ազգային հոգեւոր կառույց էր, եւ համահայկական այդ կենտրոնին սպառնացող որեւէ վտանգ հարված կլիներ նաեւ ողջ հայության կազմակերպչական հնարավորություններին ու համախմբմանը: Այս պատճառով Ս. Էջմիածնի գահակալներն առավել կաշկանդված եւ զգուշավոր էին գործում, քան Գանձասարի կաթողիկոսները, որոնց վրա պատասխանատվության այսպիսի բեռ ծանրացած չէր: Ս. Էջմիածնի գահակալները կաթողիկոսական աթոռը վտանգի չենթարկելու համար հաճախ իրենց դիրքորոշումը բանավոր էին հայտնում: Եւ քանի որ ազատագրական պայքարի կենտրոնը դարձել էր Արցախը, եւ Գանձասարի կաթողիկոսները համեմատաբար ազատ կարող էին գործել, որպէս ազատագրական շարժմանը նպաստող անուղղակի քայլ՝ աջակցում էին Գանձասարի հոգեւոր առաջնորդներին: Ինչպէս նշում է Ա. Այվազյանը, Աստվածատուր Ա. Համադանցի կաթողիկոսը (կթղ. 1715–1725 թթ.) Գանձասարի դիրքերն ուժեղացնելու համար հատուկ կոնդակով ընդլայնում է Աղվանից կաթողիկոսության թեմերը, Գանձասարի նվիրակներին ժողովարարության իրավունք տալիս Էջմիածնական թեմերում: Պատմաբանը հանգամանալից նկարագրում է, թե ժէ. դարավերջին եւ ժՀ. դարի առաջին տասնամյակներին Ս. Էջմիածնի գահակալներն ինչպէս են իրենց նպաստը բերել ազատագրական պայքարին⁵:

Երկրորդ՝ հայ գաղթավայրերն իրենց նյութական աջակցությունն են բերում ընթացող կամ ծրագրվող պայքարին, նաեւ եւրոպական գաղափարների տարածողներն են դառնում հայ իրականության մեջ՝ գրառապությանը եւ հրատարակությունները հայրենիք ուղարկելով: Աջակցում են Եւրոպա եկող ուսանողներին, որոնք տոգորվելով ազատագրական գաղափարներով՝ դրանք հետագայում տարածում են հայրենի երկրում: Ինչպէս գրում է է. Թաշիրյանը. «Եւրոմուտ ունենալով Եւրոպայի առաջադեմ երկրներ՝ հատկապէս բուրժուական հարաբերությունների զարգացում ապրող Հոլանդիա՝ հայ վաճառականներն ու մտավորականությունը

⁴ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. IV, Երեւան, 1972, էջ 90:

⁵ Ա. ԱՅՎԱԶՅԱՆ, Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում, Երեւան, 2003, էջ 29–31:

հայրենիք էին բերում ոչ միայն ժողովրդի ազգային ինքնությունը բորբոքող գաղափարներ ու գրականություն, այլև եւրոպական պատերազմների ու հեղափոխությունների փորձը»⁶:

Այս հարցում կարելու է խաղում հայ խոշակական կապիտալը՝ Նոր Զուլայից մինչև Վենետիկ ու Ամստերդամ: Այս առնչությամբ Վ. Բայբուրդյանը գրում է. «Հայ ազատագրական միտքը ամենից վաղ ծնունդ է առել առևտրական բուրժուազիայի՝ խոշակության շրջանում: Հենց այս դասն է, որ աստիճանաբար համակվելով հայ բնաշխարհի ազատագրելու տրամադրություններով՝ սկսում է տոն տալ նաև այդ նպատակով ձեռնարկվող բանակցություններին»⁷:

Խոշակական կապիտալի կենտրոնը Նոր Զուլան էր: Զուլայի հայությունը ժէ. դարում գործուն դեր է խաղում հայ ազատագրական պայքարում: Նոր Զուլան սերտորեն կապված էր Ս. էջմիածնի հետ. տեղի հայությունը կրում էր Մայր Աթոռի եւ Հայոց հայրապետների ու հոգեւորականության գաղափարների ազդեցությունը: Ս. էջմիածինն էր առավելապես ուղղորդում նոր Զուլայի հայ վաճառականության կրթամշակութային ձեռնարկումները: Մայր Աթոռը եւ Նոր Զուլան, կարելի է ասել, հաղորդակից անոթների նման կապված էին իրար ամենատարբեր հարցերում: Ինչպես գրում է Լեոն. «Զուլան մի մեծ հեղինակություն դարձավ, եւ առանց նրա համաձայնության չէր կարող վճռվել ոչ մի նշանավոր ազգային գործ: էջմիածինը ենթարկված էր նրան, կաթողիկոսի ընտրության գործում առաջին ձայնը պատկանում էր Զուլային»⁸:

Գաղութահայության՝ հայ ազատագրական պայքարին մասնակցության երրորդ ուղղությունն անուղղակիորեն էր դրսևորվում, սակայն թերեւս ամենակարեւորն էր՝ որպես ազատագրական պայքարի համար միջազգային ասպարեզում ճանապարհ հարթող: Այն դրսևորվում էր երկու եղանակով: Առաջինը՝ հայ ժողովրդի ազատագրական խնդիրները եւրոպական արքունիքներում ներկայացնելն էր, որն ան-

⁶ Է. ԹԱՋԻՐՅԱՆ, Հոլանդահայ գաղութը եւ հայ ազատագրական միտքը (XVII դ.). տե՛ս «XVI–XVIII դարերի հայ ազատագրական շարժումները եւ հայ գաղթավայրերը», Երեւան, 1989, էջ 134:

⁷ Վ. ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ, Հայաստանի ազատագրման խնդիրը եւ ջուլահայ առևտրական բուրժուազիան XVI–XVII դարերում. տե՛ս «XVI–XVIII դարերի հայ ազատագրական շարժումները եւ հայ գաղթավայրերը», Երեւան, 1989, էջ 99:

⁸ Լեո, Հայկական տպագրություն, Երկերի ժողովածու, հտ. V, Երեւան, 1986, էջ 194:

գամ գործնական արդյունք չտալու դեպքում օգնում էր հայ ազատագրական պայքարի գործիչներին համապատասխան եզրահանգումներ կատարել⁹:

Երկրորդ ուղղությունը գաղութահայության գործուն մասնակցությունն էր հակաօսմանյան պայքարին՝ լինելով դիվանագիտական թե զինական¹⁰ միջոցներով: Արեւելքի ու արեւելյան լեզուների իմացությամբ հայերը կարեւոր դեր էին խաղում եւրոպական պետությունների՝ արեւելյան երկրների հետ բանակցություններում: Նրանք ամեն կերպ աջակցում էին հակաօսմանյան ընդհանուր եւրոպական ճակատ ստեղծելուն: Այս հարցում եւս անշափ մեծ էր Նոր Զուլայի խոջայական կապիտալի ներկայացուցիչների դերը: Վերստին վկայակոչենք Վ. Բայբուրդյանին. «Հայ առեւտրական դասի հակաթուրքական տրամադրությունների հայտանիշ է այն, որ XVI դարից սկսած ջուղահայ խոջայությունն սկսում է իր գործուն մասնակցությունը բերել Սեֆյան Իրանի եւ եւրոպական պետությունների միջեւ ընթացող դիվանագիտական բանակցություններին, որոնց նպատակն էր հակաթուրքական ռազմական դաշինքի ստեղծումը»¹¹: Կարեւոր հանգամանք ենք համարում նաեւ ազատագրական պայքարում «ազատագրողի» ընտրության հարցում գաղութահայության դերը: Օրինակ՝ Օսմանյան կայսրությունում հայության ակնհայտ իրավազրկությունն ու բռնությունները «պետք է մղեին դեպի կաթոլիկական «ազատ աշխարհ»»: Ավելին՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցու գլխավորները՝ Կիրիկիայի եւ ապա Էջմիածնի ոչ քիչ թվով կաթոլիկոսները եւս, օսմանյան լծից ազատվելու ակնկալիքով հուսո հայացքներ էին նետում դեպի Եւրոպա, իսկ հետագայում՝ նաեւ Ռուսաստան»¹²:

Ժէ. դարում Արեւմտյան Հայաստանում ուղղակի զինված պայքար չէր ծավալվել Օսմանյան կայսրության դեմ. տարբեր ժամանակաշրջաններում եւ քաղաքական իրավիճակներում հայերը մարտնչում էին այն

⁹ Այդ եզրահանգումների արդյունքում էր, որ Իսրայել Օրին եւրոպական պետություններից շրջադարձ կատարեց դեպի Ռուսաստան:

¹⁰ Տէս Մ. О Г А Н Е С Я Н, Армянские переселенцы и национально-освободительная борьба украинского народа против турецко-татарских захватчиков. տէս «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов», выпуск III, Ереван, 1971, էջ 236—240:

¹¹ Տէս Վ. ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ, Հայաստանի ազատագրման..., տէս «XVI—XVIII դարերի հայ ազատագրական...», էջ 100:

¹² Ա. ԽԱՌԱՏՅԱՆ, Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XV—XVII դարեր), Երեւան, 2007, էջ 9:

ժողովուրդների բանակների կազմում կամ ապստամբական ուժերի շարքում, որոնք պաշտպանում էին իրենց երկիրը թուրքական հարձակումներից կամ ապստամբում էին Օսմանյան կայսրության դեմ: Բնորոշ օրինակներից էր Մոլդովայի եւ Ռումինիայի հայության մասնակցությունը տեղի ազգաբնակչության՝ թուրքական ուժերի դեմ մղվող պայքարին: Ս. Քոլանջյանն ընդհանրացված գրում է. «Միջնադարյան Մոլդովայում եւ Վալախիայում դարեր շարունակ հյուրընկալված եւ առանձնաշնորհումների արժանացած հայերն իրենց նպաստն են բերել երկրի անկախության պահպանության եւ օսմանյան բանակների դեմ մղված պայքարին:

....Հայերն արյան գնով պայքարում էին օսմանյան բանակների դեմ՝ համոզված, որ Մոլդովայի եւ Վալախիայի ազատագրումից հետո մի երջանիկ օր բախտ կվիճակվի նաեւ իրենց հայրենիքի անկախության վերականգնմանը»¹³:

ՈՒՆՏԱԳՆԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ազատագրական պայքարի մաս կազմող եւ դրան նպաստող գործոններից էին ուխտագնացությունները, որոնք երկրի ներսում կազմակերպվում էին դեպի համահայկական, իսկ հայրենիքից դուրս՝ դեպի Երուսաղեմի տնօրինական սրբատեղիներ, նաեւ Եւրոպայի՝ հատկապես Հռոմի համաքրիստոնեական սրբավայրեր:

Հայաստանի ներսում կազմակերպվող ուխտագնացությունները որոշակիորեն նպաստում էին ազատասիրական գաղափարների տարածմանը: Տարբեր վայրերից եկած ուխտավորները, մեկտեղ հավաքվելով, համահայկական գաղափարներ էին արծարծում: Նաեւ առաջ էր քաշվում այն դրույթը, որ դրանք պետք է վերստին հառնեն, ինչպես օրինակ՝ Սիմեոն Ապարանեցու «Ողբանք ի վերայ թախտին Տրդատայ» ուղեգրական պոեմում:

Համահայկական ընդգրկում ունեին նախ դեպի Ս. Էջմիածին, ապա՝ Մշո Ս. Կարապետ կատարվող ուխտագնացությունները: Այս առումով խիստ կարեւոր էր, որ եւ Հայաստանի հեռավոր բնակավայրերից, եւ հայկական գաղթօջախներից դեպի Հայաստանի նշանավոր վանքեր ու

¹³ Ս. ՔՈՒՆՋՅԱՆ, Հայագրի գործիչների մասնակցությունը միջնադարյան Մոլդովայի եւ Վալախիայի ժողովուրդների հակաօսմանյան պայքարին (XV–XVIII դդ.). տե՛ս «XVI–XVIII դարերի հայ ազատագրական շարժումները եւ հայ գաղթավայրերը», Երեւան, 1989, էջ 92:

մասնավորապես Ս. Էջմիածին ուխտավորների մեծ հոսք կար: Ուխտագնացությունների միջոցով հարթվում¹⁴ էին հայկական տարբեր գաղթօջախներում եւ հայրենիքում ապրող հայերի միջեւ առկա կրոնական, մշակութային եւ սոցիալ-տնտեսական խնդիրները, խոչընդոտներն ու արգելքները՝ առավել միավորելով ու համախմբելով ողջ հայությունը հայրենիքի ազատագրության գաղափարի շուրջ: Սփռված հայության փոխադարձ շփումների արդյունքում էր նաեւ, որ պետք է հղանար Միածնաէջ Մայր տաճարը (իմա՝ Սուրբ Էջմիածինը) մահմեդականներից ազատագրելու գաղափարը¹⁵:

Ուխտագնացությունները նաեւ հնարավորություն էին ընձեռում առանց որեւէ կասկած հարուցելու վայրից վայր տեղաշարժվել եւ ազատագրական ծրագրեր քննարկել: Այսպես՝ եթե որեւէ այլ դեպքում Հռոմ մեկնելը կասկածելի կարող էր թվալ եւ ընկալվել որպես քաղաքական բանակցությունների նպատակ հետապնդող, ապա ուխտագնացության մեկնելը որոշակիորեն համոզիչ փաստարկ էր: Բնորոշ օրինակը Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցի կաթողիկոսի (1545—1567 թթ.) ուխտագնացությունն էր Հռոմի համաքրիստոնեական սրբավայրեր¹⁶:

¹⁴ Օրինակ՝ ԺԱ. դարում՝ խաչակրաց արշավանքներից առաջ, արեւմտյան քաղաքակրթության կրողները դեպի Երուսաղեմ կատարվող ուխտագնացությունների միջոցով կարողացան հոգեբանորեն պատրաստվել արեւելքի բնակիչների հետ շփմանը. տես ԼԵՆՈՆ ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, *Խաչակիրները եւ հայերը. ուսումնասիրություն եւ թարգմանություններ*, հտ. Ա, Երեւան, 2005, էջ 16:

¹⁵ Խաչակրաց արշավանքը ներկայացվում էր որպես յուրօրինակ գինված ուխտագնացություն, որի համար անհրաժեշտ էր Եկեղեցու հատուկ արտոնությունը: Այդպիսով խաչակրաց արշավանքն ընկալվում էր որպես ուխտագնացության տրամաբանական շարունակություն: Եթե այս ընկալումը չլիներ, ապա որեւէ մեկի մտքով չէր անցնի Սուրբ Երկիրը ազատագրել, ինչը բնական հետեւանքն էր մարդկանց՝ դարեր շարունակվող ուխտագնացությունների, որոնց ժամանակ սնուցվում էր այն գաղափարը, որ Քրիստոսի գերեզմանը պետք է լինի քրիստոնյաների ձեռքերում, այլ ոչ թե անհավատների. տես HANS EBERHARD MAYER, *The Crusades*, translated by John Gillingham, Oxford University Press, 1972, էջ 14—15:

¹⁶ Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցին Ս. Էջմիածնում 1547 թ. գումարում է իրանահայ «իշխանների» Հայաստանի պարսկական տիրապետությանը ենթակա մասի ներկայացուցիչների խորհրդաժողով, որի ժամանակ որոշվում է կաթողիկոսի գլխավորությամբ մի պատվիրակություն ուղարկել Հռոմ՝ պապի հետ Հայաստանի ազատագրման ծրագրերը քննարկելու: Հայոց կաթողիկոսի մեկնումը ներկայացվում է որպես ուխտագնացություն Հռոմի սրբավայրեր, որպեսզի կասկածելի չթվա: Որ Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցու գլխավորած պատվիրակությունը Հռոմ էր գնացել ոչ միայն ազատագրության ծրագիրը պապին ներկայացնելու, այլ նաեւ գործնականորեն այն իրականացնելու նպատակով, երեւում է Հռոմից հետո Վենետիկ գնալու փաստից եւ Վենետիկի հասարակապետությանը (հանրապետությանը) ուղղված նամակի հետեւյալ տողերից. «Եւ թէպէտ հեղինակութեամբ առաքելոյն Պետրոսի Հռոմ քաղաքն է գերիշխան, սակայն դու վե՛հ քաղաքդ Վենետիկ, դու

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

ԺԶ. դարը հայ մատենագրության պատմության մեջ «նշանավորվեց» այն իրողությամբ, որ չտվեց գեթ մեկ պատմիչ, ինչը տխուր արտահայտությունն ու անդրադարձն էր երկիրը պատուհասած արհավիրքների եւ քաղաքական ծանր իրավիճակի: Ղեւոնդ Ալիշանի բնորոշմամբ՝ «...թերեւս հայութեան հիգագոյն դարն է ԺԵ.—ԺԶ. դարուց միջոցն»¹⁷: Ուսումնասիրողները, այնուամենայնիվ, ԺԶ. դարում հայ ժողովրդի համար բախտորոշ են համարում երեք կարեւոր իրադարձություն, որոնք ներկայանում են որպէս ազգային զարթոնքի եւ հայ ազատագրական պայքարի նախագուռ: Այս իրադարձությունները սերտորեն առնչվում են հայ տպագրության պատմությանը¹⁸:

Հայ ժողովուրդը մտավոր մեծ ճիգերի գնով կարողացավ պահել իր հոգեւոր կենսունակությունը: Նույն՝ ԺԶ. դարում հայկական տպագրության՝ որպէս մտավոր փրկողակի հիմքը դրվեց: Ինչպէս գրում է Լ. Խաչիկյանը. «Սակայն ավերիչ ասպատակությունների, կրկնակի հարկահանությունների, մահտարածամի, բռնի կրոնափոխության, ձուլման, գաղթի, բարքերի այլասերման, բազմազան կրոնական աղանդների այս մռայլ ժամանակաշրջանում հայ ժողովուրդը ոչ միայն պահպանեց իր ֆիզիկական գոյությունն ու անցյալից ստացած մշակութային ժառանգությունը, այլեւ շարունակեց խորացնել իր ազգային-կրոնական ինքնագիտակցությունը նոր հոգեւոր ստեղծագործություններով ու մարդկային կյանքի իմաստավորման նոր ու վերին մի հայացքով»¹⁹:

Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցու գումարած վերոհիշյալ խորհրդածողովից եւ Հռոմ ուխտագնացությունից հետո նրա հաջորդը՝ Միքայել Ա. Սեբաստացին (կթղ. 1567—1576 թթ.), 1562 թ. գումարում է Սեբաս-

բանալի եւ փականք ես բովանդակ քրիստոնէութեան»: Վենետիկից ունեցած ազատագրական ակնկալիքների արտահայտությունն են հետեւյալ տողերը. «Եւ մենք՝ խեղճ հայերս ի մասին Պարսից, ի ներքոյ խիստ տառապանաց այլադէնից, կու սպասեմք Ձեր գալուն, ինչպէս սուրբ նախահարքն սպասէին Փրկչին Քրիստոսի»։ տես ՂԵՒՈՆԳ ԱԼԻՇԱՆ, Հայ-Վենետ կամ յարընչութիւնք հայոց եւ վենետաց ի ԺԳ.—[Ժ]Դ. եւ ի ԺԵ.— [Ժ]Զ. դարս, Վենետիկ, 1896, էջ 328—329:

¹⁷ ՂԵՒՈՆԳ ԱԼԻՇԱՆ, Զորորդ դարամուտ տպագրութեան հայոց. Աբգար դպիր Թոխաթեցի, «Բազմավէպ», 1865, յուլիս, էջ 213:

¹⁸ Տես Վ. ԴԵՒՐԻՆՅԱՆ, Հայ գիրքը աշխարհի խաղմերուկներում, մասն Ա., Վենետիկից Հռոմ (16-րդ դար), Երեւան, 2012, էջ 154:

¹⁹ ԹՈՎՄԱ ՄԵՏՈՓԵՑԻ, Պատմագրություն, աշխ.՝ Լ. Խաչիկյանի, Երեւան, 1999, էջ XXXIV:

տիայի նշանավոր ժողովը, որի ժամանակ որոշվում է Հռոմ ուղարկել Աբգար դպիր Թոխաթեցուն: Անհրաժեշտ է նշել, որ ԺԶ. դարի բոլոր հայ տպագրիչները գործել են Հռոմում եւ Վենետիկում, ինչը չի բացատրվում միայն Իտալիայի՝ որպես Եւրոպայի գրատպության ու մշակույթի կենտրոն լինելով կամ հայ վաճառականների՝ Իտալիայի հետ ունեցած սերտ հարաբերություններով:

Ուխտագնացությունները, անգամ տպագրական գործունեությունը, որոշակիորեն որպես շղարշ են ծառայել Հռոմի հետ Հայաստանի ազատագրության ծրագրերը քննարկելու համար: Դժվար է ասել՝ Աբգար դպիրը Վենետիկում տպագրական գործունեություն կծավալէր, եթե թուրքական իշխանություններին հայտնի դառնար նրա՝ Հռոմ գնալու բուն նպատակը, եւ նա Վենետիկում «Սաղմոսարան»-ի հրատարակությանմբ չփորձեր արդարանալ, թե այնտեղ է գնացել տպագրական փորձ ձեռք բերելու եւ այն հետագայում Կ. Պոլսում (ուր եւ փոխադրում է տպարանն ու շարունակում իր գործունեությունը) կիրառելու նպատակով²⁰:

Նույնը վերաբերում է Աբգար Դպիրի որդուն՝ տպագրիչ Սուլթանշահին, որը Հռոմում հրատարակչական իր գործունեությանը զուգահեռ՝ Հայաստանի ազատագրության համար դիմում է պապին եւ այս նպատակով փորձում է Հռոմում ի մի համախմբել Հայոց Եկեղեցու նվիրապետական աթոռների գահակալներին:

Նա գործակցում է հայկական տպագրության մեկ այլ ներկայացուցչի՝ Հովհաննես Տերզնցու հետ, որը 1579 թ. Հռոմում հրատարակելով «Տոմար Գրիգորեան» գիրքը՝ 1583 թ. նամակ է գրում Երուսաղեմի հայոց պատրիարքին՝ Հռոմ գալու եւ պապի հետ միասին Հայաստանի ազատագրության հարցը քննարկելու²¹:

1583 թ. Սուլթանշահը նամակ է գրում Ս. Էջմիածնի գահակալ Թադեոս կաթողիկոսին²²: Նույն թվականին Սուլթանշահի՝ Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսին եւ Հովհաննես Տերզնցուն՝ Երուսաղեմի պատրիարքին գրած համաբնույթ նամակները վկայում են, որ նրանք, տպագրական գործունեությանը զուգահեռ, ծրագրել էին ստեղծել Հայաստանի ազատագ-

²⁰ ՂԵԻՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, Զորորդ դարամուտ..., էջ 216:

²¹ ՂԵԻՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, Հայապատում, մասն Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 601:

²² Ի. ՎՐԴ. ՍՐԱՊԵԱՆ, Նորագոյն լուսաւորութիւններ Աբգար դպրի մասին, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1906, թիւ 11, նոյեմբեր, էջ 322–323:

րուծյան՝ Հայոց Եկեղեցու նվիրապետական աթոռների գահակալների միասնական ճակատ:

Հայկական տպագրությունը նաեւ որպես մտավոր զենք է ծառայում հայ ազատագրական պայքարին: Այն ժէ. դարում առավել ընդգծված է արտահայտվում Ամստերդամի հայկական տպարանի հրատարակություններում, որոնց տարածումը հայության շրջանում, ի հեճուկս կաթոլիկ գործիչների հարուցած դժվարությունների, տեղի էր ունենում հայ վաճառականների միջոցով²³:

Ոսկան վարդապետ Երեւանցին 1668 թ. հրատարակում է «Աշխարհացոյց»-ը, որը Հայոց աշխարհը ճանաչելու կարեւոր միջոց էր այդ ժամանակ: 1669 թ. տպագրվում է Առաքել Դավրիժեցու «Պատմութիւն»-ը: Հայ դասական պատմագրությունը եզրափակող այս երկը տպագրվում է հեղինակի կենդանության օրոք: Առաքել Դավրիժեցու Պատմության մեջ անմիջականորեն արժարժվում էին ժամանակի հայ կյանքի հուզող հարցերը:

Վանանդեցիների շրջանում առաջին անգամ տպագրվում է Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ը (1695 թ.):

Ամստերդամի հայկական տպարանի՝ հայ ազատագրական պայքարին բերած նպաստի մասին է. Թաշիրյանը գրում է, որ այն արտահայտվել է երկու ուղղությամբ: Առաջինի վերաբերյալ ասում է. «Վերհանելով ազգի փառավոր անցյալը, նրա մշակութային գոհարները՝ հայ տպագրիչները նպատակ ունեին բորբոքել ժողովրդի ազատագրական ոգին, արթնացնել նրա մեջ ազատագրական պայքարի դարավոր ավանդույթները»²⁴:

Հայ գրատպության սկզբնավորումից շուրջ երկու-երեք դար անց այն դարձել էր հայ մշակույթի անբաժան մասը՝ ընդգրկելով ոչ միայն գաղթաշխարհը, այլ նաեւ Հայաստանը՝ վերածվելով բռնապետությունների տիրապետության ներքո գտնվող հայության կենսագործունեության ուժեղ ազդակներից մեկին²⁵: Այս առումով հայերեն գիրքն ընդհանրա-

²³ Տէս Ռ. ԻՇԽԱՆՅԱՆ, Հայ գրքի պատմություն, հտ. 1, Հայ տպագիր գիրքը 16–17-րդ դարերում, Երեւան, 2012, էջ 471:

²⁴ Է. ԹԱՋԻՐՅԱՆ, Հոլանդահայ գաղութը եւ հայ ազատագրական միտքը (XVII դ.). տէս «XVI–XVIII դարերի հայ ազատագրական շարժումները եւ հայ գաղթավայրերը», Երեւան, 1989, էջ 121:

²⁵ Տէս Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, 500-ամյա հայկական տպագրության քառուղիներում. տէս «Հայկական տպագրությունը դարերի միջով» (հոդվածների ժողովածու), Երեւան, 2014, էջ 11–12:

պես եւ Աստվածաշունչը²⁶ մասնավորապես հայ իրականության մեջ ընկալվում եւ ընդունվում էին որպես ազգային պետության չգոյության պարագայում ինքնությունը պահելու բացառիկ միջոցներ²⁷:

Ազատագրական գաղափարների տարածմանը նպաստող երկրորդ հանգամանքը հետազոտողը համարում է կրթության եւ լուսավորության տարածումը: Ընդ որում՝ նաեւ այնպիսի գիտելիքի մատուցումը, որն ուղղակիորեն նպաստում է զինվելուն՝ ծառայելով ազատագրական պայքարին: Որպես բնորոշ օրինակ՝ վկայակոչվում է Մատթեոս եւ Ղուկաս Վանանդեցիների կազմած «Բնաբանութիւն իմաստասիրական» աշխատության մեջ վառողի պատրաստման եղանակի մասին տեղեկությունը: Այս երկի առաջին հատորի «Յաղագս աղից» գլխի «Յաղագս նաթրուն աղի» ենթաբաժնում նախ ներկայացվում են նատրիումական աղի հատկանիշները եւ կիրառման եղանակները, ապա՝ ինչպես են այս հանքատեսակից վառող պատրաստում. «Ի նաթրուն աղից կամ ի շօրայից, ի ծծմբոյ եւ ի գործեալ, որ անձող կամ ածուխ եւս ասի, յօրինի եւ կազմի հրային փոշին, որ գոեհկօրէն բարութ ձայնի»²⁸:

Ներկայացվում են վառողի պատրաստման եղանակներն ըստ երեք զինատեսակների՝ ծանր հրետանի, թեթեւ հրետանի եւ հրացան: Հրետանին ժողովրդական լեզվով անվանվում է «թոփ»: Այս երեքից յուրաքանչյուրի պարագայում նշվում է, թե ծծումբը եւ մյուս նյութերը ինչ հարաբերակցությամբ պետք է կիրառել:

Այս բաղադրատոմսն արդեն կիրառական եւ ոչ միայն տեսական նշանակություն ունի: Ուշագրավ է՝ տարբեր նյութերի եւ դրանցից ստացվող իրերի մասին գրելիս չեն տրվում դրանց պատրաստման բաղադրատոմսերը, ինչը ցույց է տալիս, որ վառողի վերաբերյալ հատուկ է նշվել՝ ռազմական պայքարին ծառայեցնելու համար:

Պետք է ընդգծել նաեւ, որ հայկական տպագրությունը հատկապես ԺԷ. դարում թույլ է տալիս նաեւ հետեւել Հայաստանի ազատագրու-

²⁶ Դրանով են բացատրվում Հայ Եկեղեցու անդուլ ջանքերը ԺԶ.—ԺԷ. դարերում՝ ամեն գնով տպագրել հայերեն Աստվածաշունչ, եւ նվիրյալ եկեղեցականների եռանդն ի վերջո պսակվեց հաջողությամբ:

²⁷ Տէն Ա. ԵՂԻԱՋԱՐՅԱՆ, 500-ամյա հայկական տպագրության քառուղիներում. տէն «Հայկական տպագրությունը դարերի միջով» (հոգվածների ժողովածու), Երեւան, 2014, էջ 15—16:

²⁸ ՄԱՏԹԷՈՍ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ ԵՒ ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ, Բնաբանութիւն իմաստասիրական, հտ. 1—2, Ամստերդամ, 1702, էջ 62:

թյանն առնչվող քաղաքական կողմնորոշման անցումներին, ազատագրական լեգենդի ավանդական մեկնաբանությունների ավարտին եւ նոր ձեւափոխումներին: Օրինակ՝ Վարդան Դեւրիկյանը լատին քարոզիչ Կղեմես Կալանոսի «Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ մեծի Սուրբ Եկեղեցւոյն Հռովմայ» (Հռոմ, 1658) աշխատության մի հատվածի առնչությամբ գրում է. «...այս բաժինն ուղղակի մի բանալի է ծառայում՝ հասկանալու 17-րդ դարի հայ-հռոմեական բազմաձև բարաբերությունները, եւ միջնադարյան ազատագրական լեգենդի վերջին եւ ծավալուն անդրադարձն է ավանդական մտածողության եւ նոր շրջանի դիվանագիտական որոնումների սահմանագծին»²⁹:

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՀՈԳԵԻՈՐ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իր ազգային-քաղաքական հարցադրումներով հայ ազատագրական մտքին էր ծառայում Վաղարշապատի Կաթողիկեի՝ որպես Մայր եկեղեցու եւ ըստ այդմ՝ իբրեւ հայ ժողովրդի հոգեւոր ու ազգահավաք կենտրոնի ըմբռնումը: Ասվածն արտացոլվում է Ներսես Դ. Շնորհալու (կթղ. 1166–1173 թթ.) 1144 թ. Եդեսիա քաղաքի՝ Մոսուլի Զանգի ամիրայի կողմից գրավման առիթով գրված «Ողբ Եդեսիոյ» ստեղծագործության մեջ՝ դարերի ընթացքում հասնելով բյուրեղացած այն ձեւակերպմանը, որ Արարատի հովանու ներքո՝ Ս. Էջմիածնում պետք է մեկտեղվեն Հայոց հայրապետական աթոռը եւ թագավորական գահը:

Վաղարշապատի Ս. Կաթողիկեն իր գրեթե կեսհազարամյա ամայության մեջ իսկ անփոխարինելի նվիրականություն ունեւ որպես հայ ժողովրդի հոգեւոր կենտրոն. Կիլիկիայի Ծովք ամրոցում գտնվող կաթողիկոսանիստ կենտրոնում Ս. Ներսես Շնորհալին իր պոեմում Եդեսիայի անունից դիմում է Վաղարշապատի Ս. Կաթողիկեին՝ իրեն ողբակից դառնալու, եւ հարց է տալիս.

Ո՞ւր է արքո հայրապետի, կամ ֆահանայֆ ի սուրբ բեմբի³⁰....

Այս տողերը գրվել են այն ժամանակ, երբ կաթողիկոսական աթոռը Ծովքում գտնվում էր համեմատաբար բարվոք եւ ապահով վիճակում:

²⁹ Վ. ԴԵՒՐԻԿՅԱՆ, Հայ գիրքը աշխարհի խաչմերուկներում, մասն Բ., Լվովից Ամստերդամ (17-րդ դար), Երեւան, 2014, էջ 121:

³⁰ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Մատենագիրք Հայոց, հտ. ԻԱ., ԺԲ. դ., գիրք Ա., Երեւան, 2018, էջ 163:

Հայոց ապագա հայրապետը, չնայած տվյալ ժամանակաշրջանում կաթողիկոսական աթոռի՝ անվտանգ վայրում գտնվելուն եւ նյութական բարենպաստ կացությանն ու ապահովությանը, խոր ցավ է ապրում, որ այն հեռու է Միաձնաէջ սրբավայրից:

Երբ Ս. Ներսես Շնորհալին գրում էր այս «Ողբը», Կիլիկիայի հայկական պետությունը հաստատուն քայլերով ընթանում էր իշխանապետությունից դեպի թագավորություն: Չնայած այս հանգամանքին՝ կաթողիկոս-բանաստեղծը Եդեսիայի միջոցով հարց է տալիս.

Ո՞ր եմ գահոյք թագաւորի Վաղարշապատ քո քաղաքի,
Կամ նախարարքն ո՞ր արքայի Այրարատեանդ գաւառի³¹:

Նման հարցադրումը ցույց է տալիս, որ իշխանապետությունից թագավորության անցման շրջանում իսկ առավել լիակատար էր համարվում ազգային այն իշխանությունը, որը կաթողիկոսականի հետ մեկտեղ պետք է գտնվեր Վաղարշապատում:

Վաղարշապատի Ս. Կաթողիկեն գրական ստեղծագործություններում եւ աստվածաբանական երկերում հաճախ պատկերվում է որպես այրի: Այսպես՝ Ս. Ներսես Շնորհալու պոեմում Եդեսիան դիմում է Ս. Կաթողիկեին՝ որպես այրիի, իսկ Ստեփանոս Օրբելյանի (վիճ. 1305 թ.) «Ողբ ի դիմաց Ս. Կաթողիկէին» ստեղծագործության մեջ՝ գրված 1299 թ., Մայր տաճարը՝ իբրեւ միայնակ մնացած սգավոր մայր, միախմբման կոչով դիմում է աշխարհասփյուռ իր զավակներին.

Ո՞ր էք, որդիք իմ սրբածին,
Եկա՛յք առ մայրս ձեր նախկին,
Որպէս օրէնն է գաւաղին,
Տանել խնամ ծեր ծնօղին³²:

Հայաստանում պատմաքաղաքական միանգամայն այլ իրավիճակ էր, երբ Սյունյաց պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը գրում էր այս պոեմը: Արդեն ուրվագծվում էր Կիլիկիայի հայկական պետության մայրամուտը: Միաժամանակ Սյունիքի գահերեց իշխաններն էին հասել որոշակի ինքնուրույնության: Արեւելյան Հայաստանում տիրող իրավիճակն ավելի էր մեծացնում հայրապետական աթոռը Ս. էջմիածնում վերահաստատելու

³¹ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Մատենագիրք Հայոց, ԻԱ հտ., ԺԲ դ., գիրք Ա, Երեւան, 2018, էջ 163:

³² ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԷԼԵԱՆ, Բան բարառնական՝ ոգեալ դիմառնաբար՝ ի դիմաց Կաթողիկէին էջմիածնի, Նախիջեւան, 1790, էջ 21:

(որպես ազգահավաքման կարեւոր գործոն) ձգտումը: Նման պայմաններում Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է.

Կանգնէ զաթոռ հայրապետին
Եւ զգաւագան պատրիարքին³³:

Պատահական չէ, որ Ստեփանոս Օրբելյանի Ողբն առաջինը հրատարակել է հայ ազատագրական պայքարի գործուն մասնակից Հովսեփ արք. Արղունյանը:

Կաթողիկոսական աթոռի եւ թագավորական գահի վերականգնմամբ պետք է իրականանար հայ ժողովրդի վերածնունդունը՝ ազգահավաքմամբ եւ անկախ պետականության հաստատմամբ: Առաքել Բաղիշեցին (մոտ 1380–1454 թթ.) հայ ժողովրդի մեկտեղման մասին գրում է.

Էջմիածին, ժողովարան
Ազգիս մերոյ թորգումական,
Որում եղեալ եմք ցիւ եւ ցան
Վասն մերոյ անկարգութեան³⁴:

Ստեղծագործության հաջորդ տունն արդեն նվիրված է պետականության վերականգնմանը.

Էջմիածին, տեղ նորոգման
Ազգիս մերոյ թշուառական³⁵:

Ինչպես եռամեծար վարդապետ Ս. Գրիգոր Տաթևացին, այնպես եւ հայ մյուս մատենագիրներն իրենց ստեղծագործություններում Ս. Էջմիածինը ներկայացնում են Աստծու՝ հայ ժողովրդին տրված առանձնաշնորհների շարքում:

Միջնադարյան ձեւայնացված դպրոցական (սխոլաստ) տրամաբանությունը կատարյալ էին այն հիմնադրույթները, որոնք խարսխվում էին տասը կետերի վրա: Ս. Գրիգոր Տաթևացին «Գիրք հարցմանց»-ի «Վասն հայոց առանձին» գլխի «Իսկ ազգիս հայոց յԱստուծոյ առանձնական բարութիւն պարգեւեալ այսոքիկ» հատվածում նման տասը կետերով գաղափարապես հիմնավորում է Աստծու՝ հայ ժողովրդին պարգևած շնորհներ:

³³ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, Բան բարառնական՝ ոգեալ դիմառնաբար՝ ի դիմաց Կաթողիկէին Էջմիածնի, Նախիջևան, 1790, էջ 29:

³⁴ «Սուրբ Էջմիածինը հայ մատենագրությունում», աշխ.՝ Հ. Քյոսեյանի եւ Վ. Դեւրիկյանի, Ս. Էջմիածին, 2003, էջ 150:

³⁵ Անդ:

րը՝ դրախտատունկ երկրից մինչեւ Միածնի էջքը։ Ներկայացվող շղթան Վաղարշապատի Ս. Կաթողիկեով չավարտելու նպատակով՝ վարդապետը կատարում է հետընթաց թվարկում՝ առանձնաշնորհների շարքն սկսելով Հայոց դարձով եւ ավարտելով դրախտի ու երկնային լուսատուների Արեւելքով, որտեղ եւ գտնվում է Հայոց աշխարհը։

Նման հարցադրմամբ ու թվարկման շրջանակում Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եւ Վաղարշապատի հետ կապվող Հայոց դարձը ներկայացվում է որպես աստվածային շնորհ՝ տրված հայ ժողովրդին։

Ստորեւ ներկայացնենք հիշյալ տասը կետերը՝ համապատասխան մեկնաբանություններով.

«Առաջին՝ դարձն հրաշիւք։

Երկրորդ՝ Սրբոյն Գրիգորի, որ վասն շինութեան եկեղեցւոյ տեսիլն։

Երրորդ՝ յերկոտասանից առաքելոցն երիցն ի Հայս քարոզութիւնն եւ վախճան։

Չորրորդ՝ Աբգարու թագաւորին նախընծայ ի Քրիստոս հաւատալն։

Հինգերորդ՝ աստուածապարգեւք գիր։

Վեցերորդ՝ տապանն Նոյի յաւարտ ի լեառն Մասիս։

Եօթներորդ՝ եղեմաբուղիս երից գետոց հոսումն։

Ութերորդ՝ զի արեւելեանք կոչին Հայք։

Իններորդ՝ եւ յայսմ կողմանէ եւ աստուածատունկ դրախտն։

Տասներորդ՝ եւ այսմ կողմանէ շարժին լուսաւորք ի յընթացս իւրեանց, որ են Կարապետ մեծին լուսոյ ծագմանն»³⁶։

Վարդապետն առաջին կետում նկատի ունի Հայոց դարձը՝ պատուհասվածների բժշկությամբ եւ Արածանիում մկրտությամբ, որի ժամանակ լուսեղեն սյուն իջավ երկնքից³⁷։

Երկրորդ կետով աստվածային հրաշքով տեղի ունեցած Հայոց դարձից առանձնացնում է Վաղարշապատի Ս. Կաթողիկեի՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքով հիմնադրումը։

Երրորդ կետը վերաբերում է Հայաստանում առաքելական քարոզչությանը, չորրորդը՝ առաջին քրիստոնյա թագավոր Աբգարին, հինգերորդը՝ Հայոց գրերի՝ աստվածային պարգևի տրվելուն։ Վեցերորդ կետից կրկին շարունակվում է ժամանակային հետընթացը, եւ հիշատակվում է Նոյան

³⁶ ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՆԱՅԻ, Գիրք հարցմանց, Երուսաղէմ, 1993, էջ 555։

³⁷ ՏԵՆ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1983, էջ 464։

տապանի՝ Արարատ լեռան վրա կանգնելը: Յոթներորդ կեսում հիմնավորվում է, որ դրախտի չորս գետերը Հայաստանով են հոսել: Ութերորդ կեսում նկարագրվում է, որ Հայաստանը գտնվում է Արեւելքում: Հայաստանի՝ Արեւելքում գտնվելու աստվածաշնորհությունը բացատրվում է հաջորդ երկու կեսերում: Իններորդ՝ Արեւելքում է գտնվում աստվածատունի դրախտը, եւ տասներորդ՝ իմանալի Արեգակի նման երկնային լուսատուները ծագում են Արեւելքից:

Այս հարցադրումները թվարկման առումով եւ գաղափարական շեշտադրումներով արծարծվում են նաեւ Ղազար Ա. Ջահկեցու (կթղ. 1737—1751 թթ.) «Դրախտ ցանկալի» երկի «Յաղագս յատկութեան հայոց պարգեւեալ յաստուածապետականէն ազգիս հայոց» բաժնում, որի սկզբում ասվում է. «Այսոքիկ են պարգեւք բարիք եւ շնորհք երկնայինք, որ միայնում մեզ շնորհեցաւ եւ ոչ ամենայն ազգաց»³⁸:

Ս. Էջմիածնի՝ որպէս ազգահավաքման ու հոգեւոր կենտրոնի գաղափարն արտացոլված է նաեւ Սիմեոն Ա. Երեւանցու (կթղ. 1763—1780 թթ.) քարոզներում եւ բանաստեղծություններում: Դրանք թեեւ գրվել են ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին, սակայն նախորդ դարերի գրական ավանդույթի եւ ըմբռնումների հարազատ արտահայտությունն են: Սիմեոն Ա. Երեւանցու ստեղծագործություններում արդեն տարագիր զավակներն են դիմում իրենց մորը՝ Ս. Էջմիածնին, նրա՝ որպէս ազգային կենտրոնի շուրջը համախմբվելու համար:

«Առ Սուրբ Էջմիածին» բանաստեղծության մեջ Սիմեոն Ա. կաթողիկոսը տարագիր հայությունն անունից այսպէս է դիմում Ս. Էջմիածնին.

Յորմէ հայցեմ հեծեծամօք, զիս մի՛ մերժեք ի սիրոյդ, ի գթոյդ,

Զի դու ես Մայր գորովագութ սարտուցելոյ որդոյս քո, որդոյս քո³⁹:

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻՒ՝

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆՈՒՄ ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՎԵԼԸ (1441 թ.)

Հայ Եկեղեցին իր գոյություն ընթացքում մշտապես եղել է ազգային-ազատագրական պայքարի առաջամարտիկ: Այս պայքարում անուրանալի է հայ հոգեւորականի դերը, հատկապէս այն կաթողիկոսների,

³⁸ ՂԱԶԱՐ ԶԱՀԿԵՅԻ, Գիրք աստուածաբանական, որ կոչի Դրախտ ցանկալի, Կ. Պոլիս, 1735, էջ 670:

³⁹ ՍԻՄԷՈՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ, Տաղարան փոքրիկ, Ս. Էջմիածին, 1777, էջ 7:

որոնք իրենց նպատակն են դարձրել սեփական ժողովրդին օտարի լծից ազատագրելը եւ հայրենիքում անկախ պետականություն կերտելը: Այս տեսանկյունից առանձնակի է կարեւորվում դերը հայ ազատագրական պայքարը ղեկավարող կենտրոնի, որը հաճախ կաթողիկոսական նստավայրն էր:

Հայրապետական աթոռը Դ. դարասկզբին հաստատվել է Վաղարշապատում, սակայն հետագայում՝ պատմաքաղաքական իրավիճակով պայմանավորված, տեղափոխվել է հայոց հաջորդական մայրաքաղաքներ, նույնիսկ ստիպված է եղել հեռանալ հայրենի բնօրրանից ու շուրջ երեք հարյուրամյակ պատսպարվել տարբեր վայրերում: Հայոց կաթողիկոսական աթոռը եւս երեք հարյուրամյակ գործել է իրավամբ հայկական Կիլիկյան թագավորությունում, սակայն էականորեն օտար միջավայրում՝ կտրված լինելով բուն հայրենիքից եւ ժողովրդի հիմնական հատվածից⁴⁰:

Մերօրյա ուսումնասիրողների ընկալմամբ՝ հայրապետական աթոռը Սսից Վաղարշապատ տեղափոխելը, բացի հոգեւոր հիմնավորումներից, ուներ նաեւ ազգահավաք նշանակություն, քանի որ՝ «Ժէ.—ԺԶ. դդ. Հայաստանը պատերազմի ու աւերածութեան թատերաբեմ էր, եւ թւում է՝ մշակոյթի ու գիտութեան զարգացումը բացառելի էր: Ժողովրդի ներուժը դրսեւորում էր գտնում օտար ամբարիշտ, գաղթավայրերում, ուր հանդէս էին գալիս առաջնակարգ գործիչներ՝ արուեստի, գրականութեան, այլեւ պետական, ռազմական ասպարէզներում: Բայց Հայաստանի հոգեւոր կենտրոններում շարունակում էին իրենց կոչմանը ծառայել այնպիսի ականաւոր դէմքեր, ինչպիսիք են Յովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթեւացին, նրանց գործակիցներն ու սաները, ջանում էին հնարաւորին չափ սատար լինել հայրենիքին ու հայրենակիցներին: Նախճիրի ու աւերածութեան այդ մղձաւանջի մէջ գիտակից, հայրենասէր ուժերը անվհատ ոգորում էին՝ յուսալով, որ ոտքի կը կանգնէին հայ նախարարական տոհմերի վերջին շառաւիղները՝ վերստեղծելու եւ ապրեցնելու հայրենի պետականութիւնը: Դրա հաւատաւորներից էր եւ Թովման: Նա հասկանում էր, որ անկախութեան ճանապարհներին առաջին անհրաժեշտ քայլն էր Հայոց կաթողիկոսական աթոռի վերահաստատումը Արարատի հովանու տակ, «եւ հանապազ խնդրէր յԱստուծոյ,— գրում է

⁴⁰ ԹՈՂՄԱ ՄԵՐՈՓԵՑԻ, Յիշատակարան, Ս. էջմիածին, 2017, էջ 5:

նրա կենսագիրը,— զի էջմիածինն վերստին նորոգեցցի, եւ կաթողիկոս եւ թագաւոր նստի էջմիածինն»։ Այս գաղափարներն ու ձգտումները գնալով արմատակալում էին հայութեան մէջ՝ մանաւանդ Կիլիկեան հայկական թագաւորութեան անկումից յետոյ, եւ այդ խնդիրները հետապնդողները եզակի անհատներ չէին»⁴¹։

Պատմաբան եւ աղբյուրագետ Ստ. Մելիք-Բախշյանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ 1441 թվականին կաթողիկոսական աթոռի փոխադրութիւնը (Սսից Վաղարշապատ) նախաձեռնողները քաջ գիտակցում էին այդ իրադարձութեան ազգահավաք նշանակութիւնը. «Թովման լոկ կրօնաւոր եւ վանքի խուցերում պարփակուած եկեղեցական չէր։ Նա իր ժամանակի եկեղեցական ու քաղաքական կեանքին աշխուժօրէն մասնակցող անձնաւորութիւն էր եւ շատ կարեւոր ու եռանդուն մասնակցութիւն է ցոյց տուել 1441 թ. Հայոց կաթողիկոսական աթոռը Կիլիկիայից էջմիածին տեղափոխելու աշխատանքներին, որը այն ժամանակ ողջ հայութեան համար ունէր առաջին հերթին քաղաքական կարեւորագոյն նշանակութիւն եւ նպաստելու էր ազգահաւաքման գործին»⁴²։

Մաղաքիա արք. Օրմանյանը եւ Բաբկեն աթոռակից կաթողիկոս Կուլեաներյանը համակարծիք են, որ հայրապետական աթոռի տեղափոխութիւնները քաղաքական առումով արդարացիաբար էին, քանզի անկումն ու անշքանալը չէին կարող չազդել Հայոց եկեղեցու ներքին եւ արտաքին կյանքի վրա⁴³, ինչն էլ իր հերթին ջլատում էր հայ հասարակութեանը միավորելու բոլոր ջանքերը։

Հայրապետական աթոռի վերահաստատումը Ս. էջմիածնում հաճախ մեկնաբանվում է Սսում եւ առհասարակ Կիլիկիան Հայաստանում ձեւավորված հայ-հունական եւ հայ-լատինական եկեղեցական հարաբերութիւններով, սակայն վստահաբար արեւելյան վարդապետների մտահոգութիւնն առավել խորն էր, քան Կիլիկիայի հայ հոգեւորականներին լատինամոլութեան մէջ մեղադրելը⁴⁴։ Մեզ համար ընդունելի չէ Բաբկեն

⁴¹ Թովմա Մեմֆեսի, Պատմագրական երկեր, թարգմ., առաջ. եւ ծանոթ.՝ Արշակ Մաղոյանի, Երեւան, 2003, էջ Ժ.—ԺԱ.։

⁴² ՍՏ. ՄԵԼԻՔ-ԲԱԽՇՅԱՆ, Հայոց պատմութեան աղբյուրագիտութիւն. հնագոյն ժամանակներից մինչեւ XVIII դարի վերջը, Երեւան, 1996, էջ 238։

⁴³ ԲԱԲԿԵՆ Ա. ԱԹՈՐԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻՒԼԵՍԷՐԵԱՆ, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, հտ. Ա.—Բ., Անթիլիաս, 1939, էջ 8. ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Ազգապատում, հտ. Բ., Ս. էջմիածին, 2001, էջ 2452։

⁴⁴ ԲԱԲԿԵՆ Ա. ԱԹՈՐԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻՒԼԵՍԷՐԵԱՆ, Պատմութիւն ..., էջ 15։

կյուլեսերյանի այն կարծիքը, ըստ որի՝ ժե. դարի կեսերին քաղաքական առումով որեւէ տարբերություն չկար Արեւելյան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում տիրող իրավիճակների միջեւ⁴⁵։ Թեեւ նման պնդումն ունի որոշակիորեն ճշմարտացի հենք, սակայն խնդիրն այն է, որ եթե երկու վայրերում էլ վիճակը քաղաքական առումով նպաստավոր չէր, ապա ինչո՞ւ կաթողիկոսական աթոռը չէր վերադարձվում իր սկզբնավայրը, որտեղ ավելի մեծ թվով հայեր էին ապրում, քան Կիլիկիայում, եւ որտեղ առավել քիչ էին դավանափոխ լինելու պարտադրանքով պայմանավորված ճնշումները⁴⁶։

Կաթողիկոսական աթոռի վերահաստատումը Ս. Էջմիածնում իրապես համախմբեց հայությունը⁴⁷։ Ս. Էջմիածնում գահակալող կաթողիկոսներն այլեւս կարողանում էին առավել արդյունավետ կազմակերպել իրենց եկեղեցական-հոգևոր գործունեությունը։ Առանձնահատուկ հարաբերություններ էին ձևավորվել նվիրապետական մյուս աթոռների՝ Գանձասարի, Աղթամարի, Սսի կաթողիկոսությունների, ինչպես նաեւ Երուսաղեմի ու Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությունների հետ։ Հայրապետական աթոռի՝ Ս. Էջմիածնում գտնվելը համախմբում էր նաեւ այդ դարաշրջանում հայ հասարակության մեջ իրենց ազդեցությունը դեռեւս պահպանող իշխանական ու մելիքական տների ներկայացուցիչներին։ Դրանով են պայմանավորված Ս. Էջմիածնում Հայոց կաթողիկոսների գլխավորությամբ գաղտնի ժողովներ հրավիրելը եւ բանագնացություններ իրականացնելը։ Պետք է նշել նաեւ, որ օտարները, այդ թվում՝ թուրք-պարսկական իշխանությունները, Արեւմուտքի ու Արեւելքի կրոնապետներն ու միապետներն էին Ս. Էջմիածինն ընկալում որպես հայ

⁴⁵ Անդ, էջ 15–16։

⁴⁶ Այս առումով Երեւանի խան Յաղուբ բեկի բարյացկամությունն իր քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ այնքան ընդգծված է եղել, որ մեր պատմիչները երբեմն գովեստի խոսքեր են շռայլել նրա մասին գրելիս։

⁴⁷ Ըստ մասնագիտական խիստ մոտավոր հաշվարկների՝ Հայաստանի բնակչության թիվը ժ.դ. կեսեր.— ժ.է. դդ. տատանվում էր 4,5–5 միլիոնի սահմաններում, որով պայմանավորված տեղի ունեցավ ազատագրական լեզենդի վերազարթոնք, ինչը, սակայն, ազատագրական պայքարի կազմակերպման դիտանկյունից չապահովեց սպասված արդյունավետությունը։ Նշյալ իրողությունը, ըստ մասնագիտական կարծիք(ներ)ի, պայմանավորված էր նախեւառաջ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքում սեփական ուժերի նկատմամբ անվստահությամբ, հակառակ որի՝ մեծ էր օտար ուժերի նկատմամբ վստահությունը. տես Թ.Ա.ԹԻԿ ՀԱՎՈՐՅԱՆ, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուրվագծեր), Երեւան, 1984, էջ 349։ ՄԻՔԱՅԵՆՆ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ, Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում—17-րդ դարի առաջին կեսին, Երեւան, 2020, էջ 268–269, 276։

ժողովրդի հոգեւոր-քաղաքական կենտրոնն էւ Հայոց հայրապետին՝ որպէս ազգի առաջնորդի:

ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԶ.—ԺԷ. դարերում հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպման համար կարեւոր էր նաեւ գիտակրթական ոլորտների համակարգային զարգացումը: Նկատելի է, որ ազատագրական գաղափարներով տոգորված էին հատկապէս տվյալ ժամանակաշրջանի հայտնի մտավորականները: Այս առումով ԺԶ.—ԺԷ. դարերն արգասաբեր⁴⁸ են եղել: Այս դարերում ապրած եւ ստեղծագործած մատենագիրների⁴⁹ երկերը, կրելով ժամանակի կնիքը, համալրել ու հարստացրել են հայ գրական ժառանգությունը: Այսպէս՝ Մաղաքիա արք. Օրմանյանը ԺԶ. դարի հայ ազատագրական պայքարի նվիրյալ Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցի կաթողիկոսին ներկայացնում է որպէս «կրթուած եւ ուսումնական անձ մը»⁵⁰, որն իր գործունեությամբ նպատակադրված էր ոչ միայն հայրապետական աթոռի դիրքը բարձրացնել, այլ նաեւ «զարգացման սկզբնաւորութիւններ անել»⁵¹: Նրա ջանքերն այս ուղղությամբ զուր չեն անցնում, ըստ Մաղաքիա արք. Օրմանյանի՝ Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցին «...իր այդ ձիրքերուն արդիւնքը ցուցուց, եթէ ոչ իսկապէս եւ ամբողջապէս անկեալ վիճակը վերականգնելով, գոնէ առաջին զարթնումի նշան տալով եւ դէպի զարգացում առաջին քայլն առնելով...»⁵²:

⁴⁸ Ընդունելի էէ այն տեսակետը, ըստ որի՝ ԺԶ.—ԺԷ. դարերում քաղաքական կյանքի աղետաբեր լինելուց «գրական կեանքն ալ բոլորովին կը տուժէ» (տե՛ս Հ. ԿԻՐԵՂ ՎՐԳ. ՔԻՊԱՐԵԱՆ, Պատմութիւն հայ հին գրականութեան, Վենետիկ, 1992, էջ 492): Թեեւ ԺԶ.—ԺԷ. դարերում հայ ժողովուրդը քաղաքական ծանր իրավիճակում էր հայտնվել, այնուամենայնիվ «Հայաստանում փորձել են շարունակել նախորդ դարաշրջանների կրթական ավանդույթները: Ավելին՝ նոր սովորացող հայկական գաղթօջախներում եւս հիմնվել են կրթական կենտրոններ» (տե՛ս «Հայոց պատմություն», հտ. II, գիրք Բ (IX դարի կես — XVII դարի առաջին կես), Երեւան, 2014, էջ 635):

⁴⁹ Ա. ՍՈՆԱԿՅԱՆ, Ժամանակագրական տախտակ հիմնական պատմիչների եւ նրանց պատմական աշխատությունների. տե՛ս «Հանրագիտակ Հայոց պատմության աղբյուրագիտություն» (հնագույն ժամանակներից մինչեւ XVIII դարի վերջը), Երեւան, 2019:

⁵⁰ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, հտ. Բ., էջ 2633: Ստեփանոս կաթողիկոսը նաեւ տաղասաց էր. այս մասին մանրամասն տե՛ս ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԳ. ԳՐԳՈՐԵԱՆ, Անտիպ տաղ մը Ստեփանոս Սալմաստեցի կաթողիկոսէն, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 6, Երեւան, 1962, էջ 403—408:

⁵¹ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, հտ. Բ., էջ 2612:

⁵² Անդ, էջ 2633:

Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցու հովվապետության տարիներին եկեղեցականաց դասից ոմանք նույնիսկ կոչվեցին «վարդապետաց վարդապետ»: ԺԶ. դարի կեսերին հայ նշանավոր հոգեւորականները «ահագին անկում է մը ետքը առաջին շարժումը տուին զարթնումի դարեւուն»⁵³, ինչը, անշուշտ, պայմանավորված էր առաջին հերթին կրթական հաստատությունների եւ դրանց շնորհաշատ սաների արդյունավոր գործունեությամբ⁵⁴:

Հայրապետական աթոռի՝ Միածնաէջ իր սրբավայրում 1441 թվականին վերահաստատվելուց հետո Ս. Էջմիածինը դառնում է ազատագրական խմորվող գաղափարների, ապա եւ սկսված շարժումների ու պայքարի կենտրոն:

Մայր Աթոռի այս գործառույթը միայն պատմական նվիրականության ու ավանդույթի վրա չէր հիմնված, ինչը որքան էլ անհրաժեշտ, սակայն բավարար պայման չէր կարող լինել:

Ս. Էջմիածինը կարողանում է հաղթահարել վերահաս բոլոր փորձությունները եւ դառնալ ԺԶ.—ԺԷ. դարերի հայ մտավոր շարժման ու վերածնության ջահակիրը՝ չնայած քաղաքական անբարենպաստ պայմաններին, թուրք-պարսկական պատերազմին, Շահ Աբասի բռնագաղթին եւ ջալալիների արշավանքներին: Հայ եկեղեցին իր ազդեցության դրոշմն է թողնում ժամանակի գրականության եւ ծավալվող տպագրության վրա:

Շնորհիվ այս հանգամանքի՝ Ս. Էջմիածինը ԺԶ.—ԺԷ. դարերում դառնում է կապող օղակ նախորդ դարերի եկեղեցաքաղաքական գաղափարների եւ որոնումների ու ԺԸ. դարում ծավալված հայ ազատագրական պայքարի միջեւ:

Այսպիսով՝ ամփոփելով ԺԶ.—ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքարին նպաստող հանգամանքների ուսումնասիրությունը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ հայ ազատագրական պայքարի ուղղությամբ կատարվող գործողությունները նախապես քննարկված եւ ծրագրված էին: Միեւնույն ժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ խնդրո առարկա դարաշրջանում եւ ժամանակագրորեն դրան մոտ տեղի ունեցած նշանակալի

⁵³ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, հտ. Բ., էջ 2637:

⁵⁴ ՏԵՆ ՄԻՍԱԲ ԽՈՍՏԻԿԵԱՆ, Վերածնութեան շրջան. ԺԷ. դարու հայոց վերանորոգիչ կաթողիկոսները. «Հարանց անապատ եւ Մովսէս կաթողիկոս» («Արարատ», 1902, Ե.—Զ., էջ 430—446), «Փիլիպպոս կաթողիկոս եւ բարենորոգչական դպրոցներ» («Արարատ», 1902, է.—Ը., էջ 607—623), «Յակոբ կաթողիկոս Ջուղայեցի» («Արարատ», 1902, Թ.—Ժ., էջ 771—785), «Նեղիազար եւ Նահապետ կաթողիկոսներ» («Արարատ», 1902, ԺԱ.—ԺԲ., էջ 1006—1023):

իրադարձությունները կարելոր խթան հանդիսացան հայ ազգային-ազատագրական պայքարի կազմակերպման աշխատանքներն առավել արդյունավորելու համար: Ուստի պատահական եւ դիպվածային չենք համարում, որ նշյալ դարաշրջանում գործուն մասնակցություն էին ցուցաբերում հայկական գաղթօջախները, որոնց առաջադեմ եւ կարող ուժերը փորձում էին ամեն կերպ օգտակար լինել հայրենիքում նախաձեռնվող գործողություններին: Նույնքան կարելոր է շեշտել, որ այդ նախաձեռնությունների հաջողության գրավական էր նաեւ դրանք թուրքական եւ պարսկական իշխանություններից գաղտնի պահելը: Իրական նպատակը քողարկելու համար կարելոր միջոցներ էին ուխտագնացությունները, գրատպությունը, վերջին իրողությունը բովանդակային առումով եւս արդյունավետ եւ օգտակար էր, քանզի այդ կերպ կրթվում եւ լուսավորվում էր հայ ժողովուրդը: Նշվածներին զուգահեռ՝ նույնքան կարելոր ենք համարում նաեւ պայքարի հոգեւոր-գաղափարական նախապատրաստման ուղղությամբ տարվող աշխատանքները: Այս շրջանում խիստ կարելորվում էր բուն հայրենիքի շուրջ համախմբումը, ինչին, բնականաբար, նպաստել էր մինչ այդ տեղի ունեցած պատմական մի իրադարձություն. 1441 թ. հայրապետական աթոռը Սսից փոխադրվել եւ վերահաստատվել էր Սուրբ Էջմիածնում՝ դառնալով ազգահավաք ու համախմբող գորեղ գործոն: Շնորհիվ այս հանգամանքի՝ Սուրբ Էջմիածինը ԺԶ.—ԺԷ. դարերում դառնում է կապող օղակ նախորդ դարերի եկեղեցաքաղաքական գաղափարների եւ որոնումների ու ԺԸ. դարում ծավալված հայ ազատագրական պայքարի միջեւ:

РЕЗЮМЕ

Изучение обстоятельств способствующих армянскому освободительному движению 16—17 веков показывают, что все действия в этом направлении были заранее спланированы и обговорены. Не случайно, что в вышеупомянутый период армянская диаспора принимала действенное участие. Важными способами и залогом успеха в деле освободительного движения и укрытия его от турецких и персидских властей были также паломничество и книгопечатание. Не менее важной стороной борьбы были работы направленные на духовно-идеологическую подготовку и консолидацию вокруг Родины, что в 1441 году

способствовало перенесению из Сиса в святой Эчмиадзин Патриаршества, превратив его в мощный фактор сплочивания нации.

SUMMARY

The study of the consequences which contribute to the Armenian National movement in the 16th—17th centuries, reveals that the actions towards the Armenian National movement were previously discussed and planned. It was not accidental, that in that century Armenian colonies played crucial roles. It was also important to mention, that those initiatives succeeded due to the pilgrimages and book printing activities which were used to hide and conceal from the Turkish and Persian authorities. Spiritual and ideological activities of the movement and the unity around the homeland were also important. The return of the pontifical Mother See from Sis to Etchmiadzin in 1441 greatly contributed to it by uniting the nation.

